

Ús i apropiació de la Via Júlia i la rambla del Raval de Barcelona des d'una perspectiva de gènere

Anna Ortiz i Guitart

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia

[Metadata, citation and similar](#)

Documents de la UAB

Data de recepció: gener del 2004

Data d'acceptació definitiva: maig del 2004

Resum

Aquest article mostra les diferències d'ús i d'apropriació dels espais públics a Barcelona des d'una perspectiva de gènere i el seu impacte en la vida quotidiana dels residents dels barris. La Via Júlia, aixecada als anys vuitanta en la confluència dels barris de Prosperitat i el Verdum (districte de Nou Barris), i la rambla del Raval, construïda a finals del segle XX al barri del Raval (districte de Ciutat Vella) de Barcelona, són els espais públics escollits per a l'estudi. La recerca utilitza tècniques qualitatives (entrevistes en profunditat a homes i dones residents als barris i observació directa en les àrees d'estudi) per tal de captar les experiències, les valoracions i les opinions dels habitants d'aquests barris.

Paraules clau: Barcelona, espais públics, gènere, metodologia qualitativa.

Resumen. *Uso y apropiación de la Via Julia y la rambla del Raval de Barcelona desde una perspectiva de género*

Este artículo muestra las diferencias de uso y de apropiación de los espacios públicos en Barcelona desde una perspectiva de género y su impacto en la vida cotidiana de los residentes de los barrios. La Via Júlia, levantada en los años ochenta en la confluencia entre los barrios de Prosperitat y el Verdum (en el distrito de Nou Barris), y la rambla del Raval, construida a finales del siglo XX en el barrio del Raval (en el distrito de Ciutat Vella) de Barcelona, son los espacios públicos escogidos para el estudio. La investigación usa métodos cualitativos (entrevistas en profundidad a hombres y mujeres residentes en los barrios y observación directa en las áreas de estudio) con la finalidad de captar las experiencias, las valoraciones y opiniones de los habitantes de dichos barrios.

Palabras clave: Barcelona, espacios públicos, género, metodología cualitativa.

Résumé. *Emploi et appropriation de Via Julia et la Rambla del Raval à Barcelone d'après une perspective de genre*

Cet article analyse les différences d'emploi et d'appropriation des espaces publics à Barcelone d'après une perspective de genre, ainsi que son impact dans la vie quotidienne des habitants des quartiers. Deux espaces publics de la ville de Barcelone ont été choisis pour cet étude: Via Julia, boulevard construit pendant les années quatre-vingt entre les quartiers de Prosperitat et Verdum (district administratif de Nou Barris), et Rambla del Raval, boule-

vard construit pendant les dernières années du siècle XX dans le quartier du Raval (district administratif de Ciutat Vella). La recherche emploie des techniques qualitatives (entretiens en profondeur avec des hommes et des femmes habitants du quartier et observation directe dans les espaces étudiés) afin de saisir les expériences, les évaluations et les opinions des habitants de ces quartiers.

Mots clé : Barcelone, espaces publics, genre, méthodologie qualitative.

Abstract. *Use and appropriation of the Via Júlia and the Rambla del Raval in Barcelona from a gender perspective*

This paper shows the different types of use and appropriation in some public spaces in Barcelona from a gender perspective and its impact in the daily-life of the residents. The public spaces studied are the Via Júlia, built up in the eighties in the neighborhoods of Prosperitat and El Verdum (in the district of Nou Barris), and the rambla del Raval, built up at the end of the XX century in El Raval (in the district of Ciutat Vella) in Barcelona. The research is based on the qualitative analysis (in-depth interviews to men and women and direct observation to the study areas) and tries to know the experiences and the opinions of inhabitants of these neighborhoods of Barcelona.

Key words: Barcelona, public spaces, gender, qualitative methodology.

Sumari

	Introducció	Ús i apropiació de la Via Júlia
Els espais públics com a espais socials, polítics i simbòlics		Ús i apropiació de la rambla del Raval
Un enfocament des de la metodologia qualitativa		Reflexions finals
Els espais públics: una estratègia per a la dignificació dels barris		Bibliografia

Introducció

Aquest article pretén aprofundir l'impacte que tenen els espais públics en la vida quotidiana de les persones a la ciutat¹. El fet que, en els darrers anys, alguns municipis de Catalunya hagin posat l'accent en la millora del paisatge urbà i hagin procurat crear espais públics de qualitat és un exemple de la importància que han adquirit aquests espais com a elements estratègics per enfortir la identitat amb el barri i/o amb la ciutat. Cal, però, que els governs

1. Aquest article és una versió resumida d'una secció de la tesi doctoral *Gènere, espais públics i construcció del sentit de pertinença a Barcelona (els barris de Prosperitat, el Verdum i el Raval)*, dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon i llegida al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona l'abril de 2004.

locals vagin més enllà i s'interessin també per avaluar els efectes i les repercussions (l'ús i l'apropiació²) dels espais públics sobre les persones residents a la ciutat, ja que només d'aquesta manera es podrà aprendre dels encerts i de les errades de la seva projecció i millorar la planificació i el disseny de noves operacions urbanístiques sobre espais públics a la ciutat.

Els espais públics com a espais socials, polítics i simbòlics

Espais de relació i d'identificació, de contacte entre les persones, d'animació urbana, de vegades d'expressió comunitària (Borja i Muxí, 2001, p. 48).

Aquesta definició tan clara i precisa dels espais públics conté tots els atributs que s'espera que aquests espais fomentin: la comunicació, la trobada i l'intercanvi. Existeix una extensa literatura per emfatitzar el paper dels espais públics com a espais potenciadors de la sociabilitat a la ciutat, així com nombroses definicions que permeten veure tot un ventall de possibilitats per conèixer millor els seus atributs. Així, per exemple, Walzer (1986) anomena els espais públics espais *open-minded* (espais oberts, tolerants...), ja que han estat «dissenyats per a una varietat d'usos, incloent-hi usos imprevisos i imprevisibles, i usats per gent que fa coses diferents i estan preparats per tolerar, fins i tot interessar-se, per coses que ells mateixos no fan» (p. 470). En contraposició a aquests espais, el mateix autor parla dels espais *single-minded* com aquells espais planificats pels urbanistes i dissenyats pels arquitectes per complir només funcions ben determinades (p. ex. àrees zonificades de la ciutat, centres comercials, centres culturals, centres mèdics, etc.).

Francis (1989), per la seva banda, bateja els espais públics amb el nom de «paisatges participatius», ja que són espais contínuament configurats i modificats per les persones a través de la cultura, les accions, els valors i les creences. També ho creu així Delgado (1999), per a qui els vianants reinventen contínuament els espais públics, ja que són ells qui usen uns espais prèviament projectats pels professionals de l'urbanisme i s'hi mouen quotidianament. A més, els espais públics són vistos per aquest antropòleg urbà com a indrets d'«alteritat generalitzada», on tothom és estrany i estranger (la persona immigrada, el jovent, la dona gran, la nena...), espais on «debería lucharse denodadamente para que, en él, la exclusión resultara imposible» (p. 120 i 209).

William H. Whyte (1980), un dels primers investigadors sobre l'ús i l'apropiació dels espais públics en diverses ciutats dels Estats Units i, posteriorment, membres del seu mateix grup de recerca, el Project for Public Space (2002), han establert un conjunt de criteris per avaluar l'èxit de les zones públiques. Aquestes zones han de tenir: 1) una alta proporció de persones que vagin

2. En aquest treball, s'hi diferencia el concepte d'ús, referit al nombre i al perfil dels usuaris i les usuàries, del d'apropiació, referit a les formes específiques d'ús, és a dir, al tipus d'activitats i relacions interpersonals que tenen lloc als espais públics.

a l'espai públic acompanyades (que hi vagin en grups de dues o tres indica que decideixen anar-hi expressament, empeses pel confort de l'espai públic escol·lit); 2) una proporció elevada de dones (fet que s'interpreta com la percepció de seguretat de l'espai); 3) una diversitat de persones d'edats diferents; juntament amb 4) una varietat d'activitats (fet que mostra la polivalència i multifuncionalitat de l'espai), i, finalment, 5) un nombre elevat de manifestacions públiques d'afectivitat (abraçades, somriures, petons...) (fet que mostra el benestar i la llibertat d'expressió dins l'espai).

Històricament, els espais públics han estat espais d'expressió col·lectiva i escenaris de manifestacions polítiques i festives multitudinàries que han fet paleses les demandes i la cultura popular de la ciutadania.

La dimensió simbòlica defineix els espais públics com a espais d'expressió cultural i artística, és a dir, com a llocs privilegiats per a la socialització de l'estètica i de l'art. La política urbanística municipal a la Barcelona dels anys vuitanta i la seva preocupació per la instal·lació d'escultures als espais públics, tant als barris centrals com als perifèrics, reflecteix perfectament una voluntat de democratitzar la societat i reequilibrar la ciutat (Berdoulay i Morales, 1999). L'estètica, segons Borja i Muxí (2001) «és també una ètica» (p. 71), ja que el bon disseny i la bona qualitat dels materials en un espai públic situat en un barri perifèric, pobre i degradat pot ajudar els seus habitants a sentir-se orgullosos del lloc on viuen, afavorir l'emergència d'una identitat social positiva i facilitar, d'aquesta manera, la interrelació amb la resta de la ciutat.

Espais públics i gènere

L'espai públic és viscut i percebut de manera diferent per les dones segons la seva sexualitat, condició social, edat i el seu origen cultural i ètnic, així com segons la concepció que tinguin d'elles mateixes i del món que les envolta. Des de la geografia feminista, s'ha estudiat com aquestes variables influeixen en la construcció de les percepcions individuals i les experiències dels espais quotidians (Little, Peake i Richardson, 1988; McDowell, 1999).

Els espais formen part de l'experiència quotidiana i «encierran contenidos poderosos para la interpretación social y cultural» (Del Valle, 1997, p. 25). Amb aquestes paraules, l'antropòloga Del Valle recorda el paper diferencial que tenen els espais públics en la configuració de la vida quotidiana dels homes i les dones i la manera com les seves vivències elaboren el sentit cultural de l'espai. D'aquesta manera, s'observa que la presència de les dones en tots els espais públics de la ciutat (carrers, places, parcs...), tant si treballen fora de casa com si no, està mediatitzada per les responsabilitats familiars i domèstiques (anar a buscar els fills i les filles a l'escola, acompanyar els fills, les filles i els familiars grans al metge, anar a comprar, etc.), fet que provoca que les dones mantinguin una relació més estreta amb el barri i amb el seu entorn més immediat (Coutras, 1996).

Un enfocament des de la metodologia qualitativa

Per tal d'aprofundir l'estudi de les experiències i els discursos dels homes i les dones residents als barris estudiats i del comportament i les actituds de les persones usuàries dels espais públics triats, he escollit apropar-m'hi a partir d'un enfocament qualitatiu. Les entrevistes en profunditat i les observacions a partir del treball de camp han estat les tècniques principals seleccionades per elaborar aquesta recerca. També, i per tal de complementar i enriquir els resultats, he fet entrevistes informatives a agents socials, urbanistes i arquitectes, així com observacions, i hi he mantingut converses informals sobre els temes amb diferents persones dels barris.

Des de finals de 2000 a mitjan 2002 vaig fer 72 entrevistes en profunditat a residents de Prosperitat, el Verdum i el Raval (36 a cada àrea d'estudi), repartides proporcionalment entre homes i dones de diferents grups d'edat: de 14 a 27 anys (joves), de 28 a 45 anys (adults), de 46 a 65 anys i més de 65 anys (grans). El sexe i l'edat van ser, doncs, les variables bàsiques establertes per seleccionar les persones entrevistades, encara que es va intentar ampliar al màxim la tipologia dels perfils humans per tal de recollir opinions i experiències de persones amb diferents situacions familiars i laborals, nivells educatius i professionals, orígens ètnics i culturals, etc.

L'heterogeneïtat social i ètnica de les persones entrevistades al Raval ha obligat a classificar-les en tres categories³. Un primer grup correspondria a les persones «autòctones», és a dir, aquelles nascudes al barri, a la resta de Catalunya o en alguna altra regió espanyola que resideixen al barri «de tota la vida», amb diferents nivells de renda i d'instrucció. Un altre grup seria el de les persones «novingudes» —anomenades per Martínez (2000) «gentrificadores»—, on s'agruparien les persones catalanes o estrangeres amb un capital cultural i econòmic alt que fa relativament pocs anys que viuen al Raval. Un tercer grup seria el dels «immigrats i immigrades», o persones procedents de països extracomunitaris, amb nivells de renda semblants i nivells d'instrucció diferents.

S'han fet també observacions directes en dos espais públics situats als barris de Prosperitat, el Verdum i el Raval, amb l'objectiu d'estudiar les microgeografies de la vida quotidiana d'aquests espais, és a dir, l'ús i l'apropiació que quotidianament en fa la gent. Els espais públics on s'han desenvolupat les observacions han estat: la Via Júlia, en la confluència entre Prosperitat i el Verdum, i la rambla del Raval, al Raval. Les observacions es van portar a terme durant quatre dies del mes d'octubre de 2000 a la Via Júlia i del mes de juny de 2002 a la rambla del Raval. Els quatre dies d'observació es van dividir en dos dies laborables i un cap de setmana i, a la vegada, en matins i tardes.

3. Seguint la classificació d'Aramburu (2002), escric el nom de les tres categories entre cometes («autòctones», «novinguts» i «immigrants») per fer notar que he estat jo mateixa qui ha batejat les persones amb aquestes etiquetes. Aquesta classificació podria esdevenir força simplista si penséssim que les identitats de les persones són múltiples i canviants. Malgrat tot, he cregut convenient classificar-les d'aquesta manera per poder-les estudiar.

Cada dia d'observació es van enregistrar descripcions de l'ambient general de l'espai públic. Aquestes descripcions permetien captar detalladament la vida en aquest indret fent un èmfasi especial en la descripció de l'ús i l'apropiació dels seus usuaris. A part de les descripcions visuals dels espais públics, es van captar també les sensacions sonores com ara el soroll dels cotxes, els crits dels infants o les músiques que sortien dels balcons, ja que tot plegat ajudava a configurar l'atmosfera dels espais oberts. Les descripcions enregistrades tenen una durada aproximada de quinze minuts i van ser transcrites íntegrament.

Les observacions directes es van acompanyar amb mapes d'ús i apropiació, amb l'objectiu d'il·lustrar el nombre de persones que hi havia a l'espai públic, la seva localització i les interrelacions i activitats desenvolupades en aquest. Les mapificacions de les observacions es van fer com si es tractés d'un «escaneig», és a dir, iniciant-se des d'un indret de l'espai i finalitzant-se en un altre sense repetir-ne cap de ja observat. Els mapes tenen dibuixats punts de diferents colors, cercles i xifres. Els punts de color vermell representen les dones; els de color blau, els homes, i els de color verd, els infants. Els cercles agrupen les persones (punts) que s'interrelacionen entre elles i que formen un grup per si mateixes. Cada cercle té un número al costat que permet identificar, en una taula adjunta, l'edat i les activitats desenvolupades per cada grup. La durada mitjana de les observacions va ser d'aproximadament trenta minuts, segons l'extensió de l'espai públic observat i del nombre de persones que ocupés l'espai en aquell moment. Tot plegat, es van fer setze mapes d'ús i apropiació dels espais públics estudiats i dos mapes síntesi per esquematitzar els principals resultats de les observacions.

Els espais públics: una estratègia per a la dignificació dels barris

A principis dels anys vuitanta, el nou govern municipal de la ciutat va heretar una perifèria amb problemes de marginació, manca d'equipaments socials i culturals, absència d'espai públic representatiu, discontinuïtat respecte al centre i una elevada densitat, entre d'altres problemes; i un centre històric degradat físicament (cases velles en pèssim estat i serveis insuficients), amb una població envellida per la fugida de la gent jove, un augment de la delinqüència i la marginació, una escassetat d'inversió econòmica, etc. La política urbanística dels primers anys de govern democràtic municipal va perseguir, doncs, rectificar aquestes dues situacions a través de dos objectius fonamentals: en primer lloc, revalorar i «monumentalitzar» els barris perifèrics i, en segon lloc, recuperar i higienitzar els barris del centre de la ciutat (Bohigas, 1999). Per a la consecució d'aquests dos objectius, les accions i les intervencions centrades en els espais públics hi van tenir un paper fonamental.

La Via Júlia

La Via Júlia és un dels projectes més ben concebuts durant els anys vuitanta per l'Ajuntament de Barcelona. Aquest passeig, inaugurat l'any 1986, es va fer

Fotografia 1. Vista general de la Via Júlia, octubre del 2000.
Fotografia de l'autora.

sobre un terreny prèviament no urbanitzat, amb l'objectiu principal de donar continuïtat als barris de Prosperitat i del Verdum, separats per un desnivell de fins a tres metres en algunes cotes. La seva urbanització va assolir un seguit d'objectius: impulsar la regeneració urbanística de Prosperitat i el Verdum, ajudar a crear una identitat de barri i «monumentalitzar» la perifèria a través del disseny urbà de qualitat. Les obres d'urbanització de la Via Júlia van permetre, doncs, «convertir allò que era quasi infranquejable en un eix cívic i de relació ciutadana» (Ajuntament de Barcelona, 1987, p. 62). La Via Júlia va ser una de les primeres extrapolacions de la idea de rambla fetes en barris de la perifèria, la qual cosa va produir un efecte de millora urbana indubtable i va reactivar econòmicament i socialment la seva àrea d'influència (Barnada i Laviña, 1999).

La Via Júlia és un passeig central semielevat amb una marquesina central, bancs de pedra i fusta als costats del passeig, dues escultures, una gran varietat d'arbres i una àrea de jocs infantils amb paviment tou. És, a més, un eix cívic vertebrador de tota la sèrie d'espais lliures del barri, alhora que constitueix un dels eixos comercials més dinàmics del districte de Nou Barris (fotografia 1).

La urbanització de la Via Júlia: un exemple de participació ciutadana

La història de Prosperitat i el Verdum i, per extensió, dels barris més desfavorits de Barcelona, ha estat molt lligada al moviment veïnal reivindicatiu i a les lluites per a la consecució de millores socials i urbanes. Des de finals dels anys seixanta, la societat civil, davant l'escassetat d'espais públics, transports públics i equipaments als barris, es va anar mobilitzant per fer front a la indiferència i a la inoperància municipal de l'època franquista. Darrere les nombroses manifestacions i mobilitzacions veïnals per reclamar la dignificació dels barris, s'hi

amaguen nombroses hores de treball comunitari que reforcen el coneixement i l'entesa entre els veïns i les veïnes i ajuden a construir un fort sentit de pertinença i d'identitat amb el barri.

Domingo i Bonet (1998) consideren Prosperitat i el Verdum, entre d'altres, casos paradigmàtics de barris marginals configurats físicament i simbòlicament pel moviment social urbà. L'urbanista Jordi Borja entén que la cohesió d'aquest moviment va ser reforçat per l'homogeneïtat social dels veïns i les veïnes (classe obrera industrial) i estimulat per la cultura urbanística dels líders de les associacions veïnals:

A la asociación de vecinos venían señoras con sus zapatillas... No era fácil distinguir quienes eran militantes políticos, quienes eran activistas sociales y quienes eran los vecinos que estaban allá porque pensaban que hacía falta una escuela o que llegase el transporte (Borja, 2001).

Les expectatives que la projecció i la realització de la Via Júlia havien suscitat en el moviment veïnal s'expliquen pels atributs d'un barri amb una manca significativa d'espais de relació i de proximitat. L'Associació de Veïns de Prosperitat en va seguir de prop tot el procés constructiu. Una de les primeres discordances entre l'Associació de Veïns de Prosperitat i l'Ajuntament de Barcelona va girar entorn de la capacitat de circulació que havia d'absorbir la nova via. L'Associació s'oposava que aquesta passés a formar part del sistema de vies ràpides de la ciutat i exigia, contràriament, la constitució d'una rambla amb funcions de centre cívic i comercial. Segons membres d'aquesta associació entrevistats, després de diverses reunions i discussions amb els representants municipals, les veïnes i els veïns van acceptar que hi hagués certa circulació i que la via no fos un passeig totalment de vianants.

Un segon desacord va tenir a veure amb el disseny global de la Via Júlia. Mesos més tard d'iniciar-ne les obres, el novembre de 1982, l'Associació de Veïns no aprovava el disseny triat per al passeig. L'Associació estava en contra de la construcció d'un mur, ja que impedia la visibilització d'un costat a l'altre del carrer. Reclamaven, per tant, més permeabilitat transversal, és a dir, més visibilitat entre un costat i l'altre de la via, malgrat que el desnivell existent entre les voreres del costat mar i el costat muntanya n'impedís una visió transversal completa. Finalment, per sobre el mur es va posar una barana formada per tubs metàl·lics que suavitzava l'impacte visual entre banda i banda del passeig.

Un altra desavinença la van provocar les contribucions especials que havien d'assumir directament els veïns de la Via Júlia una vegada finalitzades les obres d'urbanització. El moviment veïnal va aconseguir que l'Ajuntament de Barcelona eliminés l'impost municipal que acompanyava qualsevol millora urbanística com a compensació per tants anys de despreocupació municipal.

La rambla del Raval

La rambla del Raval és una operació urbanística emmarcada dins el Programa de Revitalització del Centre Històric de Barcelona, una actuació concebuda inicialment per Ildefons Cerdà en el seu Projecte de Reforma (1859) i represa més d'un segle més tard pel Pla Especial de Reforma Interior del Raval (1983). El projecte d'urbanització estava inserit en el Pla Central del Raval i va comportar tota una sèrie d'operacions: expropiació de sòl, construcció d'habitatges per al reallojament de les famílies afectades, enderrocament de cinc illes de cases (1.384 habitatges i 293 locals) i rehabilitació dels edificis més degradats (Artigues i Cabrera, 1998). El cost de les obres va anar a càrrec de les tres administracions públiques (l'estatal, l'autonòmica i la municipal), juntament amb les ajudes del Fons de Cohesió de la Unió Europea, que hi va aportar un 85% del total de l'operació (ARI, 2000).

El nou espai públic, de 58 metres d'amplada (passeig central i dos laterals) i 317 metres de llargada, va ser projectat pels arquitectes Jaume Artigues i Pere Cabrera, i inaugurat el 24 de setembre de 2000 (fotografia 2). La rambla del Raval s'estén des del carrer Nou de la rambla fins al carrer de l'Hospital (i entre els desapareguts carrers de Cadena i Sant Jeroni), i està formada per un passeig central format per un conjunt lineal de bancs, parterres i arbres, la gran majoria dels quals són palmeres.

La rambla del Raval ha estat, des de la seva concepció fins a la seva urbanització, una de les operacions urbanístiques més ambicioses i polèmiques de les realitzades per l'Ajuntament al centre històric de la ciutat: ambiciosa per la profunda renovació del teixit urbà, per la construcció d'habitatges de promoció pública i el reallojament en el mateix barri dels veïns i les veïnes afectats per

Fotografia 2. Vista general de la rambla del Raval, juny del 2002.
Fotografia de l'autora.

les obres; i polèmica per tot un seguit de qüestions que s'exposaran a continuació.

Per molts polítics, urbanistes i arquitectes, però, sobretot, per molts veïns i veïnes del Raval, el fet que l'esponjament i la creació d'espai públic s'hagi fet a partir del reallotjament al mateix barri en pisos de promoció pública dels residents afectats pels enderrocaments ha estat un dels aspectes més destacats i positius de la reforma interior. Segons Martí Abella (2001), arquitecte de l'empresa Foment Ciutat Vella, una bona part de les persones residents expropiades per les obres de construcció de la rambla van demanar ésser reallotjades en pisos de protecció oficial al mateix barri, mentre que la resta van rebre una indemnització econòmica. D'entre les persones que van preferir cobrar una indemnització pel desallotjament del seu pis, hi figuraven, sobretot, gent gran que decidien anar a viure a casa dels fills, de les filles o que tornaven al poble d'origen i propietaris i propietàries que llogaven el pis i que havien d'acollir-se obligatòriament a la indemnització. Segons Abella (2001), d'entre el total de residents afectats, només un deu per cent va haver d'acceptar una compensació econòmica per manca de pisos disponibles per ésser cedits.

Aspectes polèmics entorn de la urbanització de la rambla del Raval

Una de les crítiques més significatives generades al voltant de la rambla del Raval té a veure amb la seva escala i les seves dimensions, desproporcionades pel barri històric on es troba inserida, segons diverses opinions d'especialistes del món de la geografia i l'urbanisme. La geògrafa Mercè Tatjer (1998), malgrat que assenyalava aspectes ben resoltos en les actuacions urbanístiques a Ciutat Vella, opina que les dimensions d'algunes operacions portades a terme han estat excessives i no han respectat prou les trames de la ciutat antiga. De la mateixa manera, Antonio Pizza, professor de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona de la Universitat Politècnica de Catalunya, critica tant l'escala de l'espai públic com la qualitat dels edificis nous. L'arquitecte, en una entrevista feta per Fontova (1998), considera que l'obertura de la rambla del Raval respon «a una postura generalista de gran escala, a una rigidesa de planejament que no coincideix amb la realitat cultural», alhora que s'evidencia «la gairebé nul·la qualitat arquitectònica dels edificis que substitueixen els enderrocats, blocs que homogeneïtzen el territori urbà i confonen centre i perifèria».

Un segon aspecte criticat per alguns professionals de l'arquitectura i veïns i veïnes del barri, i estretament relacionat amb l'anterior, ha estat el poc respecte mostrat per l'Ajuntament cap al patrimoni artístic en les obres de remodelació del barri. Von Heeren (2001) recorda que, en el projecte inicial, la rambla del Raval apareixia rodejada en els dos extrems per uns edificis que marcaven l'entrada a l'espai públic. Aquests edificis, tres dels quals eren modernistes, van desaparèixer en les següents revisions del projecte i van enderrocar-se en les obres d'urbanització de l'espai.

Jaume Artigues (2002), un dels arquitectes responsables del projecte d'urbanització de la rambla del Raval, conscient de la polèmica que aquesta decisió va provocar, justifica l'acció amb un doble raonament. Per una banda, con-

sidera que l'eliminació d'obstacles (edificis) als extrems de la rambla ha facilitat el control sobre l'espai i n'ha millorat la visibilitat des de tots els angles; i, per l'altra, considera que l'ampliació de l'espai era del tot necessària per incorporar-hi una nova infraestructura subterrània que requeria més lloc alhora que es modernitzava la ja existent (recollida pneumàtica de brossa, nous sistemes de clavegueram, etc.).

El tercer aspecte qüestionat és l'escassa qualitat arquitectònica i de materials dels pisos privats aixecats a l'extrem nord-est de la rambla i dels pisos de protecció oficial construïts als carrers de Maria Aurèlia Capmany, Sant Oleguer, Sant Ramon i Nou de la Rambla, entre d'altres. Per l'arquitecte Carles Diaz (2002), la qualitat dels pisos de nova construcció és «penosa» i critica tant l'Administració autonòmica com la municipal per haver volgut estalviar a càrrec dels pisos de promoció pública.

La darrera crítica està relacionada amb les conseqüències dels reallotjaments dels veïns i les veïnes del barri i en la qüestió econòmica dels lloguers. Algunes veus crítiques consideren que per a algunes persones residents amb serioses dificultats econòmiques —que es troben fora del mercat laboral i que abans dels canvis urbanístics malviuen en pisos vells i degradats «ocupant» el pis o pagant preus de lloguer molt baixos— el lloguer dels nous habitatges, per molt reduït que sigui, comporta un fort trasbals per a la seva minsa economia (Pizza, 1998). Aquesta opinió és compartida per la Taula del Raval (2001), una de les associacions veïnals més crítiques no només amb el procés d'urbanització de la rambla del Raval, sinó també amb totes les operacions urbanístiques desenvolupades per l'Ajuntament de Barcelona al centre històric de la ciutat i l'especulació generada al seu entorn.

Vegem a continuació els resultats empírics obtinguts de les observacions directes als espais públics estudiats i les entrevistes en profunditat als residents dels barris:

Ús i apropiació de la Via Júlia

La densitat d'ús de la Via Júlia és lleugerament superior els dies festius que els dies laborables observats, alhora que també és més elevada la presència de gent als matins que a les tardes. Si se n'analitza la densitat d'ús per sexes, s'observa que els matins, tant dels dies laborables com dels festius, l'espai estudiat és ocupat majoritàriament per homes. A les tardes dels dies laborables i festius la proporció d'homes i dones que fan ús de l'espai és més equilibrada (figura 1).

Els homes més grans de seixanta-cinc anys són les persones que més usen la Via Júlia. Ocupen els bancs laterals del passeig i hi seuen sols o acompanyats d'altres persones del seu sexe i de la seva edat. Un senyor gran entrevistat que passeja cada matí per la Via Júlia expressa la seva satisfacció per l'existència del passeig:

¿Para qué hemos de ir a las Ramblas si las Ramblas las tenemos aquí, si las Ramblas las tenemos en Vía Julia? Tenemos las aceras que son mucho más

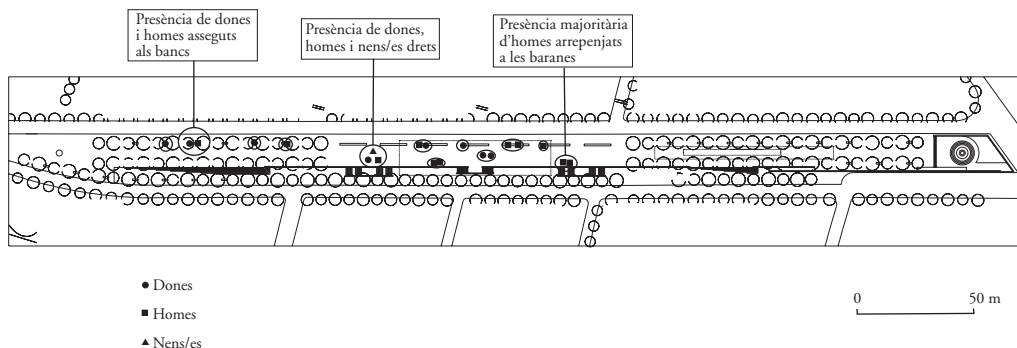

Figura 1. Mapa síntesi de les observacions fetes a la Via Júlia, octubre 2000.

anchas, tenemos algunos bancos, la circulación no nos molesta... La Vía Julia ahora en este tiempo casi se tiene que solicitar unos bancos pa' sentarse. Tendría que haber más bancos (Constantino)⁴.

La presència més baixa de dones grans, jubilades i mestresses de casa als matins pot ser deguda a la desigualtat existent en la repartició de les tasques domèstiques entre els dos sexes. Així, mentre que les dones grans carreguen amb el pes de les responsabilitats de casa seva, els homes grans i jubilats aprofiten per gaudir del seu temps lliure als espais oberts del barri. Una veïna del barri comenta:

[E]n Vía Julia, los días de cada día, sobre las once o las doce hay más señores ahí hablando debajo de la claraboya, personas mayores, sobre todo hombres. Y por las tardes, quizás, se ven más señoras mayores sentadas y paseando, en grupitos de dos o tres [...]. Supongo que [las mujeres] por la mañana están preparando la comida, haciendo las cosas y los hombres que ya están jubilados pues se salen a charlar de sus batallas, de sus cosas (Tomasa).

Els adults més joves (28-45 anys) és el grup que utilitza el passeig d'una manera més equilibrada segons els sexes. Aquest equilibri s'observa perfectament els diumenges al matí i els dissabtes a la tarda, quan les parelles surten a passejar juntes amb els seus fills i filles. Les diferències espacials entre homes i dones s'observen a l'àrea de jocs infantils de la Via Júlia. A les tardes dels dies laborables, s'hi observa una presència més elevada de dones de mitjana edat que tenen cura de les criatures petites. Una noia jove amb fills comenta:

4. Els noms de les persones entrevistades a Prosperitat, el Verdum i el Raval han estat canviats per tal de mantenir el seu anonimat.

Donde se ven muchas mujeres es en la Vía Julia, que se sienta mucho la gente, las madres, sobre todo. Es ahí. Yo en la Vía Julia veo más mujeres [...]. Si ahora mismo bajas a la Vía Julia verás que está sentá la gente. No sé y con sus niños y tal (Carmen).

Ús i apropiació de la rambla del Raval

Els resultats obtinguts durant els quatre dies d'observació a la rambla del Raval mostren, contundentment, una presència masculina més elevada, representada pel col·lectiu immigrat, paquistanès i marroquí, així com d'autòctons. Aquesta evidència es manifesta tant als matins com a les tardes dels dies laborables i caps de setmana. La presència més baixa de població femenina, de qualsevol edat, es manifesta en tota l'extensió del passeig (bancs, gespa, àrea per passejar i circular), amb l'excepció de les terrasses dels bars situats en un dels extrems laterals del passeig, on arriba a equilibrar-se i, fins i tot, superar, algunes vegades, la població masculina. El perfil de les dones que més freqüenten les terrasses és el de noies joves i senyores de mitjana edat, barcelonines, visitants i turistes. Pel que fa als nens i les nenes, cal destacar la seva escassa presència durant tots els dies observats (figura 2).

En els apartats següents, s'hi tindran en compte tant els resultats de les observacions fetes a la rambla del Raval com les opinions donades per les persones residents entrevistades.

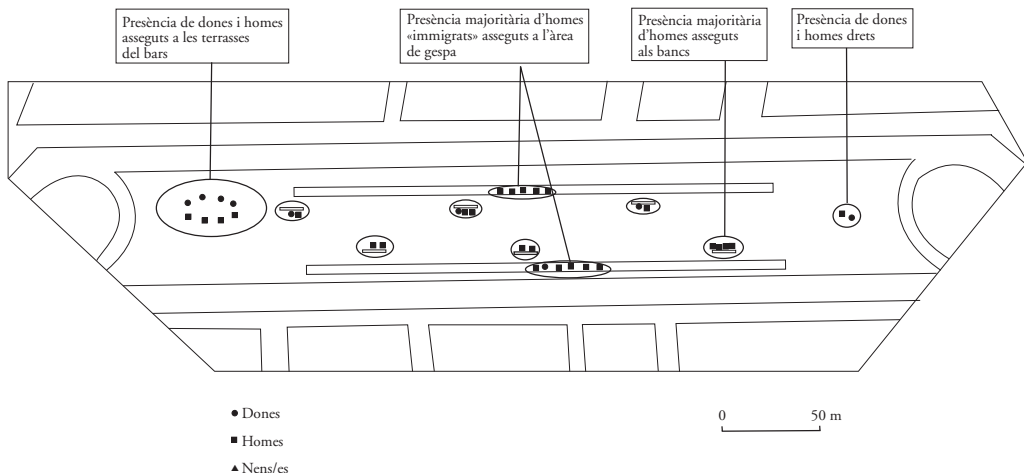

Figura 2. Mapa síntesi de les observacions fetes a la Rambla del Raval, juny 2002.

Els veïns i les veïnes «autòctons»

El nombre total de persones «autòctones» que utilitzen la rambla és molt equilibrat entre els dos sexes, tot i que s'hi destaquen petites diferències entre tots dos segons l'edat.

Les opinions de les persones «autòctones» entrevistades segueixen un fil argumentatiu molt semblant, és a dir, consideren necessària i molt positiva la creació d'un nou espai públic al barri, però no l'usen com a lloc de trobada o de descans, sinó bàsicament com a espai de circulació i de pas. La raó principal que donen per no usar la rambla és el malestar que els provoca la presència «excessiva», diuen, d'homes immigrants d'origen paquistanès i marroquí, que ocupen bona part dels bancs del passeig i inhibeixen l'ús de l'espai.

El grup de persones grans entrevistades considera que un dels aspectes més preocupants és la manca de bancs lliures a la rambla. Aquesta preocupació s'entén si es té en compte que la gent gran és la població que més necessita asseure's i descansar quan utilitza els espais públics.

Está llena de marroquíes, de paquistaníes y todo eso. Se han 'apoderao' de la rambla del Raval, esa gente [...]. Los asientos los ocupan todos ellos. Los 8 o 10 bancos que hay los ocupan ellos (Augusto).

Una altra dona entrevistada de mitjana edat també respon sobre la rambla del Raval pensant en les necessitats de les filles i els fills. En aquest cas, però, considera que el disseny de la rambla no és l'adequat perquè els nens i les nenes puguin jugar-hi lliurement i amb tranquil·litat, a causa de la proximitat (i la continuïtat) existent entre l'espai públic i la via de circulació dels cotxes.

Yo más de una vez quisiera quedarme allí, pero es que tampoco se puede por la peligrosidad. Porque es peligroso. Los niños son pequeños, corren, no miran. La carretera está pegadita al césped (María).

Els veïns i les veïnes «nouvinguts»

Les observacions fetes a la rambla del Raval mostren, per una banda, una presència minsa de dones i d'homes «nouvinguts» utilitzant l'espai públic pròpiament dit i, per l'altra, una presència més elevada d'aquest grup ocupant les terrasses dels bars situats al mateix passeig. Les persones que usen les terrasses són «nouvingudes» residents al barri, barcelonins i barcelonines d'altres barris, visitants i turistes. Les terrasses són utilitzades molt equilibradament pels dos sexes i s'hi s'observen homes i dones asseguts sols o acompanyats, mirant al seu voltant, conversant o llegint.

Les persones «nouvingudes» entrevistades pensen que la rambla del Raval és un espai agradable per passejar-hi i consideren que la seva obertura ha estat encertada i necessària pel que «ha significat d'entrada de llum i espai» (Mercè) i perquè «ha esponjado el barrio [que] era muy denso y ahora lo es menos» (Pablo). Les terrasses dels bars i les celebracions que hi tenen lloc durant les

festes majors, com la de Santa Eulàlia al febrer i les de la Mercè al setembre, són alguns dels reclams que conviden les persones «nouvingudes» a fer un ús molt concret i bastant esporàdic de la rambla.

El disseny de la rambla del Raval i les opinions sobre l'ús de l'espai per part de la població «immigrada» són algunes de les qüestions que més preocupen les persones «nouvingudes» entrevistades. Pel que fa al disseny, un home entrevistat amb criatures critica la inexistència d'una àrea de jocs infantils en un barri tan dens i tan mancat d'espais públics. Comenta que aquest «oblit» pot explicar-se pel fet que la rambla del Raval ha estat concebuda pensant més en els interessos de la ciutat que no pas en les necessitats del mateix barri i dels seus veïns i veïnes. Aquesta opinió la corrobora el mateix arquitecte de la rambla del Raval, Jaume Artigues (2002), en justificar l'absència d'una àrea específicament per a infants amb l'objectiu de dotar la ciutat d'un espai d'extenses dimensions per a la celebració de manifestacions públiques (fires, concentracions, concerts, etc.) de gran convocatòria.

[N]o hi ha espais de jocs per a nens [...]. És un espai totalment pensat de cara a la galeria [...], per alliberar aquest barri de certs tipus de persones. És una intervenció d'esquena a la gent que hi viu; en quatre anys, un pis que valia 14 milions, ara en val 27 (Òscar).

Pel que fa a les opinions que els residents i les residents «nouvinguts» tenen de la presència nombrosa d'homes immigrants, paquistanesos i marroquins, cal assenyalar la semblança d'aquestes amb les dels residents i les residents «autòctons» entrevistats.

Els veïns i les veïnes «immigrants»

Malgrat que, com s'ha indicat anteriorment, la presència d'homes paquistanesos a la rambla del Raval és molt nombrosa durant tots els dies observats, cal dir que és a les tardes i, sobretot, la tarda del diumenge, quan la proporció d'aquest col·lectiu arriba a ser la més alta.

Els mapes d'ús i d'apropriació mostren que els homes d'origen paquistanès, la majoria de mitjana edat (entre 28 i 45 anys), seuen preferentment als bancs distribuïts al llarg del passeig. Poques vegades se'ls veu sols, segons com, van acompanyats dels fills i les filles i la majoria de vegades van amb altres compatriotes formant grups d'entre tres i cinc individus.

Segons l'opinió d'un home paquistanès entrevistat i d'un altre home del mateix origen amb qui es va mantenir una conversa informal durant les observacions fetes a la rambla del Raval, l'elevada presència d'aquest col·lectiu utilitzant el passeig s'explica no només per la necessitat de sortir del pis on viuen, amb unes pèssimes condicions d'habitabilitat (vells, humits, foscos, petits i compartits per un bon nombre de persones), sinó també perquè la rambla s'ha convertit en «un lloc social per a la gent, per contactar i parlar amb qui hi ve» (Khan). El fet que aquesta rambla hagi estat, des dels seus inicis, un lloc de

relació, de trobada i de cooperació (intercanvi d'informacions sobre qüestions referents a pisos, feina, legalització de la residència, etc.) entre la població paquistanesa, ha provocat que entre aquest col·lectiu s'hagi batejat amb el nom de *Presham Rambla*, que en urdú (la llengua oficial del Paquistán) significaria la 'rambla dels problemes' o la 'rambla de la gent preocupada'.

La presència de dones paquistaneses fent ús de la rambla com a espai de trobada és gairebé nul·la; pràcticament només la utilitzen com a espai de circulació. Una de les dones paquistaneses entrevistades comenta que no seu mai a la rambla del Raval perquè les feines de la llar l'absorbeixen massa hores i, a més, els bancs del passeig estan sempre ocupats per homes.

No tengo tiempo [...] por eso no me puedo sentar allí. Cuando estoy libre, tiene mucha gente [...] por eso no puedo sentar [...]. No puedes sentar... aquí en la rambla del Raval hay muchos hombres, y mujeres no pueden sentar porque no hay sitio. No hay mucho sitio (Jadicha).

El col·lectiu d'homes magribins, format especialment per marroquins, és l'altre grup d'homes immigrants que freqüenten més sovint la rambla del Raval. La presència de dones marroquines a l'espai públic observat és superior a la de dones paquistaneses, però hi és encara molt escassa comparada amb el col·lectiu masculí marroquí que utilitza l'espai.

Reflexions finals

S'han observat diferències significatives en la intensitat d'ús i en el tipus d'apropiació que els homes i les dones, segons l'edat, l'ètnia i les circumstàncies personals, fan dels dos espais públics estudiats. A la Via Júlia, per exemple, hi predominen els homes grans, sobretot als matins dels dies laborables, mentre que a la rambla del Raval, s'hi observa, durant tots els dies observats, un nombre més elevat d'homes joves i adults d'origen paquistanès i marroquí.

Diverses raons poden explicar el predomini d'uns col·lectius sobre uns altres en l'ús dels espais públics. El desigual repartiment de les tasques domèstiques i familiars segons el gènere explicaria les diferències d'ús a la Via Júlia. La presència d'una proporció més elevada d'homes grans a la Via Júlia pot deure's a una disponibilitat de temps lliure més elevada que en el cas de les dones de la seva edat. Elles dedicarien més temps i esforços a resoldre tasques relacionades amb la llar i la família, amb la consegüent disminució del seu temps de lleure. Malgrat algunes millores observades en els darrers anys en la coresponsabilització domèstica i familiar entre gèneres, les dones continuen sobrecarregades amb el treball reproductiu (reforçat per les condicions del mercat de treball espanyol, amb unes taxes d'activitat baixes i elevades taxes d'atur femení), fet que provoca que siguin elles les principals responsables de la cura de les criatures i, per tant, les principals acompanyants del seu temps lliure.

La nombrosa presència d'homes joves i adults paquistanesos i marroquins a la rambla del Raval es deu a diverses raons, com ara l'elevat nombre d'inte-

grants d'aquests col·lectius que viuen al barri, les pèssimes condicions d'habitabilitat dels pisos on viuen i la seva precarietat laboral, que els fa estar sense feina durant llargs períodes. Als homes dels col·lectius paquistanès i marroquí se'ls observa ocupant la rambla del Raval en grups d'entre tres i cinc membres, asseguts majoritàriament als bancs i algunes vegades a la gespa. Aquest passeig, a més, compleix perfectament la funció assignada tradicionalment als espais públics com a llocs de proximitat i de trobada.

La presència femenina a la rambla del Raval és força escassa, a excepció de les terrasses dels bars, que ajuden a augmentar la presència de dones al passeig. Elles utilitzen majoritàriament la rambla del Raval com a espai per passar-hi caminant més que no pas com a espai per estar-s'hi.

La manca d'una àrea específica dedicada al públic infantil a la rambla del Raval podria ser una de les causes de la poca presència femenina en aquest espai, de la desincentivació de l'ús per part de dones joves i adultes i de nens i nenes, i el que provocaria que l'espai estudiat no fos usat per aquests grups amb la mateixa intensitat que a la Via Júlia. L'existència d'una àrea de jocs infantils segurament incrementaria el nombre de dones (mares), de gent gran (avis i àvies) i de nens i nenes que fessin ús del passeig i ajudaria a reequilibrar els sexes i les edats.

La poca presència femenina als bancs del passeig s'explica, segons algunes persones entrevistades i, especialment, segons algunes dones de diferents identitats ètniques i culturals, per l'elevat nombre d'homes joves i adults paquistanesos i marroquins asseguts als bancs i a la gespa de la rambla del Raval, que arriben a cohibir-ne i desincentivar-ne l'ús. A la Via Júlia no hi hauria cap grup que generés aquest tipus de reacció. L'heterogeneïtat ètnica i cultural del Raval, incrementada en els darrers anys per l'arribada al barri de col·lectius d'immigrants i immigrades extracomunitaris, podria ser la causa de la desconfiança i l'ansietat que «causen» els «altres».

Es pot afirmar, sense cap mena de dubte, que els espais públics estudiats, la Via Júlia i la rambla del Raval, han millorat la vida quotidiana de les persones, ja que han ofert llocs de trobada, d'interacció i de comunicació als barris respectius. Els dos espais han tingut, amb algunes matisacions, èxit en la mesura que compleixen alguns dels requisits assenyalats anteriorment. Vegem, doncs, algunes de les raons que mostren l'èxit dels espais públics estudiats. En primer lloc, s'hi observa que els espais públics estudiats presenten una diversitat més o menys gran de persones segons el sexe, l'edat i l'origen ètnic. Com s'ha vist anteriorment, però, cadascun d'aquests espais mostra unes diferències notables pel que fa als principals perfils d'usuaris i usuàries. Si bé és veritat que cap grup no s'apropia, de manera única i exclusiva, d'algun d'aquests espais públics, sí que és cert que l'elevada proporció d'homes paquistanesos i marroquins a la rambla del Raval és percebuda per algunes persones entrevistades, sobretot dones, com un element que en cohibeix l'ús.

En segon lloc, als dos espais públics, s'hi observa una gran diversitat d'activitats potenciades pel seu disseny polivalent i la diversitat de persones que els usen: gent asseguda als bancs, a la gespa, dreta o passejant; gent llegint,

observant o parlant; nens i nenes jugant, amb bicicleta o amb patinet, etc. El disseny dels espais públics, amb un bon equilibri entre àrees d'acció i de repòs, afavoreix la varietat d'activitats: els bancs i la gespa, per asseure-s'hi i parlar-hi tranquil·lament, mirar al voltant o esperar-hi algú; els arbres, per recolzar-s'hi; les fonts d'aigua, per beure-hi; les escultures, per observar-les; les àrees de jocs infantils, per jugar-hi (a excepció de la rambla del Raval); les àrees d'acció lliures de mobiliari urbà, per jugar-hi a pilota i passejar-hi; etc.

En tercer lloc, els dos espais públics propicien oportunitats per a la interacció i la comunicació social entre persones que es coneixen entre elles i entre persones que no es coneixen. Converses, salutacions amb els veïns i les veïnes, frases intercanviades per preguntar o demanar alguna cosa («està lliure aquest banc?», «té hora?»), manifestacions d'afectivitat (petons, abraçades..), contacte visual, mirades, etc. són algunes de les formes d'interacció i de comunicació observades entre els usuaris i les usuàries dels espais públics.

Tenint en compte tot aquest conjunt d'elements que ajuden a mesurar l'èxit més o menys gran dels espais públics i considerant paral·lelament les opinions de les persones residents entrevistades, cal concloure que la Via Júlia és un espai públic de més èxit que la rambla del Raval.

Cal dir, a més, que la Via Júlia ha estat un dels espais públics que ha donat més bon resultat dels projectats a Barcelona durant els primers governs municipals democràtics als anys vuitanta. La seva creació va coincidir amb un dels moments culminants per als moviments socials urbans, circumstància que va esdevenir especialment interessant per combinar el saber professional per part de l'equip tècnic de l'Ajuntament de Barcelona i el coneixement de les necessitats i preocupacions quotidianes de la població per part de les associacions veïnals.

La rambla del Raval ha ofert al barri un nou lloc de trobada, però ha estat un espai públic marcat per la seva localització (en una àrea de nova centralitat sota una pressió especulativa important) i les seves característiques constructives (previ enderrocament de blocs de pisos i posterior real·lotjament de les persones afectades) d'una complexitat difícil de satisfer tothom. El procés urbanitzador d'aquest espai públic, concebut des dels seus orígens com un indret per servir el barri i la ciutat, no va tenir en compte un moviment veïnal fort, capaç de cohesionar les demandes i les reivindicacions dels veïns i les veïnes del Raval. Segurament amb una voluntat més gran per part del govern local d'assegurar una autèntica participació ciutadana en el procés d'urbanització de la rambla del Raval, s'hauria pogut aconseguir més hibridisme en el seu disseny per tal de conjugar millor les diferents necessitats i desitjos.

Bibliografia

- ABELLA, Martí (2001). Entrevista realitzada el 30 de maig de 2001 a Barcelona.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1987). *Barcelona espai i escultures (1982-1986)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- ARAMBURU, Mikel (2002). *Los otros y nosotros. Imágenes del inmigrante en Ciutat Vella de Barcelona*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

- ARI, ÀREA DE REHABILITACIÓ INTEGRADA CIUTAT VELLA (2000). *Urbanització de l'espai públic i rehabilitació de l'edificació existent a l'entorn de la rambla del Raval*. Barcelona.
- ARTIGUES, Jaume (2002). Entrevista realitzada el 7 de maig de 2002 a Barcelona.
- ARTIGUES, Jaume; CABRERA, Pere (1998). *Memòria del projecte. Projecte d'Ordenació de la Rambla del Raval* (document no publicat).
- BARNADA, Jaume; LAVIÑA, Julio (1999). «L'espai públic a Barcelona». *Barcelona 1979-2004, del desenvolupament a la ciutat de qualitat*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Barcelona, Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, p. 243-248.
- BERDOULAY, Vincent; MORALES, Montserrat (1999). «Espace public et culture: strategies barcelonaises». *Géographie et Cultures*, núm. 29, p. 79-96.
- BOHIGAS, Oriol (1999). «Revalorització de la perifèria i recuperació del centre. Reconversió del front marítim». A MARAGALL, Pasqual (ed.). *Europa pròxima. Europa, regions i ciutats*. Barcelona: Universitat de Barcelona i Universitat Politècnica de Barcelona, p. 199-214.
- BORJA, Jordi (2001). Entrevista realitzada el 22 de febrer de 2001 a Barcelona.
- BORJA, Jordi; MUXÍ, Zaida (2001). *Espai públic: ciutat i ciutadania*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- BUSQUETS, Joan (2001). Entrevista realitzada el 23 de febrer de 2001 a Barcelona.
- COUTRAS, Jacqueline (1996). *Crise urbain et espaces sexués*. París: Armand Colin.
- DELGADO, Manuel (1999). *El animal público. Hacia una antropología de los espacios urbanos*. Barcelona: Anagrama.
- DÍAZ, Carles (2002). Entrevista realitzada el 3 de juny de 2002 a Barcelona.
- DOMINGO, Miquel; BONET, Maria Rosa (1998). *Barcelona i els moviments socials urbans*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill i Edicions Mediterrània.
- FONTOVA, Rosario (1998). «Suspens en urbanisme». *El Periódico*, 12 de juliol de 1998.
- FRANCIS, Mark (1989). «Control as a Dimension of Public Space Quality». A ALTMAN, Irwin; ZUBE, Ervin H. (eds.). *Public Places and Spaces. Human Behavior and Environment*. Vol. 10. Nova York: Plenum Press, p. 147-172.
- LITTLE, Jo; PEAKE, Linda; RICHARDSON, Pat (1988). «Introduction: geography and gender in the urban environment». A LITTLE, Jo; PEAKE, Linda; RICHARDSON, Pat (eds.). *Women in cities. Gender & the urban environment*. Londres: MacMillan Education.
- MARTÍNEZ, Sergi (2000). *El retorn al centre de la ciutat, la reestructuració del Raval: entre la renovació i la gentrificació*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MCDOWELL, Linda (1999). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Ed. Cátedra, Universidad de Valencia, Instituto de la Mujer.
- PIZZA, Antonio (1998). Entrevista realitzada per Claudio Zulian. Exposició «Escenes del Raval», Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1 de març-31 de maig de 1998. Pàgina web consultada el 12 de desembre de 2001: <http://www.cccbxa.man.org/ravall/A3/txt/Arquitectural/pizza.htm>
- PROJECT FOR PUBLIC SPACES (2002). *How to turn a place around. A handbook for creating successful public spaces*. Nova York: Project for Public Spaces.
- SOLA, Bernardo de (2001). Entrevista realitzada el 27 de febrer de 2001 a Barcelona.
- TATJER, Mercè (1998). «Las intervenciones urbanísticas en el centro histórico de Barcelona: de la Vía Laietana a los nuevos programas de revitalización». A BERNAL, Begoña (coord.). *Oportunidades de desarrollo sostenible para los conjuntos urbanos históricos. III Jornadas de Geografía Urbana*. Burgos: Universidad de Burgos, p. 13-28.

- TAULA DEL RAVAL (2001). Entrevista realitzada el 22 de maig de 2001 a Barcelona.
- VALLE, Teresa del (1997). *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*. Madrid: Cátedra.
- VON HEEREN, Stephanie (2002). *La remodelación de Ciutat Vella. Un análisis crítico del modelo Barcelona*. Barcelona: Veïns en Defensa de la Barcelona Vella.
- WALZER, Michael (1986). «Pleasures & Costs of Urbanity». *Dissent*, núm. 33 (4), p. 470-475.
- WHYTE, William H. (1980). *The social life of small urban spaces*. Nova York: Project for Public Spaces.